

KOHAPÄRIMUS

Kasti mõisa Järküla kõrts

1783 - 1870

Koostas Eha Kaljusaar

2017

Kohapärimus kõneleb; Hiiekünkale ehitati Järgküla kõrts.

Hiiekohad kui tänapäeva mõistes muistsed pühapaigad, omasid meie esivanemate elus tähtsat kohta. Rahvatraditsiooni järgi olid hiiekohad ohvri- ja riitusepaikadeks. Hiiekohtadesse koguneti tähtsate küsimuste aruteluks, kurbade ja õnnelike sündmuste läbiviimiseks, tantsiti parmupilli ja torupilli saatel. Tänapäeval ei kõneta pühapaigad enam teadmatusest või huvipuudusest. Minu kodukoha lähedal asub Mõisamaa hiiemägi. Haimre koolis oli tavaks korraldada jalgsimatku loodusesse; Kasti nõmme niidiaeda, Haimre mõisa parki, Mõisamaa hiiemäele jne. Matkad toimusid tänu õpetajatele, et äratada lastes huvi kodukohas asuvate paikade vastu. Kooliajast on meelde jäänud, et Kasti mõisnikele kuulunud niidiaed oli neile jahialaks. Hiljuti avastasid Kasti mõisa 19.sajandi kaarti uurides, et mõisal oli ka teine - taga niidiaed - endise Nõmme kõrtsihoone taga. Märjamaa-Valgu maanteelt Järta terviserajale keerates, avaneb vasakul legendik tagaosas kasvavate tammedega. Kaardil märgitud -ees niidi aed- metsade keskel legendik, hiidsete tammede ja vana heinaküüniga, kes seda kohalikest ei teaks. Väega koht on aastasadu loodusealtarina kohalikule kogukonnale ilu ja rahu pakkunud. Koht, kus on korraldatud isiklikke ja ühiseid sündmusi ja ka väga erilisi, nagu ühise elutee tseremooniaid. Mida kõike niidiaed kohapärimusena võiks kõnelda? Niidiaed on tunnustatud Euroopa Liidu ettekirjutuste alusel looduskaitsealaks.

All oleval kaardil – Takka niidi aed – jääb Märjamaa poole.

Vana Märjamaa-Valgu vanamaantee kurvi jäi Nõmme kõrts (oranž kast- Nõme Krug)

Rohkem teada – Est niidi aed - Märjamaa-Valgu uusmaantee sirgendati Nõmme kõrtsi tagant.

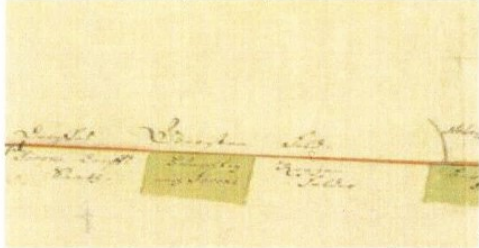
Fragment 19.sajandi II poole Kasti mõisa kaardist. EAA.3724.4.67. leht 2

Kohapärimuse uurimisel oli suureks üllatuseks avastus, et Järgküla kõrts ehitati Hiiekünkale. Mõned aastad tagasi tekkis eriline huvi kohapärimuse vastu ja eriti huvitas mind Järgküla kõrtsi eksisteerimise aeg. Asukohal järgneva Kasti algkooli ja Haimre rahvamaja kohta materjal oli olemas. Kohapärimus kursustel osalemisel Raplas, Jüri Metssalu juhendamisel, jõudsin Tartu Rahvusarhiivi dokumente uurides endale seatud eesmärgini. Saadud tulemus teeb rõõmu ja kinnitab veel kord koha tähtsusest siinsele kogukonnale.

Millest kõnelevad arhiivi dokumendid? EAA.1.2.C-V-74; 1687 a.; Eestimaa rootsiaegses kaardikogus on (Järgküla) Järffküla. Mõningad näited küla elanikest; Puntso Matthis, Puntso Tenis, Runo Hans Jöns, Marco Jöns. Kirjapildi järgi vaadates on nimede järjepidevus olemas tänaseni.

Pildil 1755-1760 J.L.Gottsched - Kasti mõisa kaardi fragment. Dorffi Jörcki – Järgküla. Roheline ala (keskel) on heinamaa–hiiekungas. Ümber odra- ja rukkipoollud. Küla läbiv tee.

“Hiiekoht Kasti vallas Jerküla põllu sees, kus üks 18 sammu laiune kink on, mida Hiiekünkaks kutsutakse. Seal peal kasvanud vanaste suur hiie puu, kelle alla ohvrid viidud, sealt leitud sagedaste ohvirahasid ja muid ohvriandisid“ (Ülestähendus Tartu Ülikooli arheoloogia osakonna kogumist).

Mõisnikel oligi tavaks ehitada põliselanikele tähtsaks saanud kohtadesse. Rahvale tavaks saanud kooskäimis koht asus kõrtsi ehitamisajaks välja kujunenud nelja mõisatee ristumiskohal. Kohta läbiv tee ühtis mõnesaja meetri ulatuses, hargnedes mõlemal pool kaheks. Ühelt poolt said kokku Kasti ja Mõisamaa teed ja teiselt Märjamaa ja Haimre. Koht osutus sobivaks Järgküla (nime hilisem variant) kõrtsi ehitamiseks. Tänapäeval Järgküla küla ei eksisteeri, liideti Moka külaga. Õnneks leiab huviline asukoha üles Järgküla teeviida abil, mis läbib endist teelõiku Mõisamaa – (rahvamaja eest mööda) – Haimre suunal. Koha kultuurmaastik on sajandite jooksul muutunud aga teadlikul vaatlemisel näeme asukohamaastikul tõusu.

Et Järgküla kõrtsi otstarbest ja arhitektuurist ettekujutust saada, mille kohta otsesed kirjeldused puuduvad, saab ettekujutuse tollaegsete kõrtside ülevaatest. Koostaja K. Aluve väljaandes „Postijaamast tänapäevani“ (1965) kirjutatakse: „Eestimaa siirdumisega Vene impeeriumi koosseisu hoogustub majandusliku tõusu taustal ka ehitustegevus. Endiste viletsate hoonete asemele kerkivad teede äärde suured puust talumajalaadilised kõrtsihooned, millede juurde kuuluvad ka hobusetallid.

Kõrtside vahemaad, võrreldes postijaamadega, olid tublisti väiksemad, kõikudes harilikult 4-5 versta ümber, sageli aga ei ületanud nad paari vestagi. Kõrvalisemate teede ääres oli kõrts pea igas külas. Ööbimistingimused kõrtsides olid võrdlemisi primitiivsed. Lihtrahvas magas suures kõrtsitoas pinkidel, põrandal, ühesõnaga, kus keegi sai. Aadlikele olid ette nähtud sakstekambrid. Üldiselt oli külm. Reisija sai kõrtsist osta viina ja õlut, toiduks leiba, heeringat, piima ja mõdu. Hobustele oli müüa heinu ja kaeru. Kõrtside tegevus kestis 1900. aastani, mil kehtestatud viinamonopoli seadusega nad lõplikult suleti. Kõrtside ülesanne ei piirdunud ainult reisijate ja vooriliste puhke- ja ööbimiskohaga. Suur tähtsus oli kõrtsidel talurahva kokkutuleku ja mõttevahetuse kohana, eriti pühapäeva õhtutel. Siin toimusid salajased koosolekud, mis olid sihitud mõisnike vastu, sõlmiti kaubatehinguid, palgati sulaseid ja noored korraldasid tantsuõhtuid torupilli saatel. Talurahvarahutuste ajal olid kõrtsid kogunemiskohtadeks, kus võeti vastu otsuseid tegutsemiseks mõisnike, haagikohtunike ja sõjaväeüksuste vastu. Seega võib tollaegset kõrtsi lugeda kaasaja mõttes esimeseks maarahva ühiskondlikuks hooneks. Ta täitis üheaegselt nii võõrastemaja, söökla, kaupluse, kultuurihoone kui ka koosolekute ruumi funktsioone. 19. sajandil ei esine kõrtside arhitektuuris suuri muutusi. Kõigi tolle aja kõrtside ruumide paigutus ja ka välisilme on üllatavalt sarnased.“

Kuna Järgküla kõrtsi ehitamisaastat otseselt ei avastanud, siis uurides ajastust pärinevaid arhiivandmeid ja muid allikaid, saab kõrtsi ehitusaastaks **1783**.

Pildil J.L.Mellini 1798 Eestimaa kaardist fragment – Kasti mõisa ala.

Kaardil on lipuga tähistatud Märjamaa, Nõmme (Nome) ja Järgküla (Jerkul) tegutsevad kõrtsid. Kaardil allpool punktiga tähistatud Janiwesck(Jaaniveske), Kohhat (Koha),Kinita (Kinnita) kõrts alustasid tegevust 19.sajandi alguses.

Mõisade viinavabrikud töötasid ja kõrtsid kerkisid. Kasti mõisale kuulus (kaardil märgitud sinise täpiga) 19.sajandil kuus kõrtsi. Neist Pendi kõrts asus Märjamaal, teised kõrtsid paiknesid mõne verstase vahega Kasti mõisa alale jääva Märjamaa – Valgu maantee ja ühtlasi ka kirikutee ääres. Rahvusarhiivi dokumendis (Krugsberechtigungen EAA.854.1.416)Eestimaa kõrtsid 1857-1878 on Märjamaa alal (Kirchspiel Merjama) Kasti mõisal kirjas 1878. aastal veel Järgküla kõrts, kuigi teiste dokumentide järgi lõpetas Järgküla kõrts tegevuse 1870. Ilmselt väike näpukas jäi tol korral kirjutajal märkamata. Kus asusid Kasti mõisa kõrtsid? Jaaniveski kõrts jäi vanamaantee äärde Jaaniveski jõe silla juurde. Koha kõrts jäi põhimaanteest verst kõrvale aga seal asus jõekäärus Koha vesiveski vilja jahvatamiseks. Tavaliselt olid veskis ootejärjekorrad ja veskilistel oli kõrtsitoas hea aega veeta. Kohale viis kaks teed; enne Jaaniveski jõge paremale liikudes läbi küla ja üle Jaaniveski jõe Valgu poole minnes keeras metsatee paremale jõudes Koha viljaveskile vastaskaldale. Märjamaa kalmistul on metallaiaga piiratud ja suure veskikiviga tähistatud perekond Jarbachi – Koha veski - hauaplats, kus puhkavad üheksa perekonnaliiget, neist vanim Anna elanud 1833-1904 ja viimasena maetud Aleksander 1885-1971. Eesti Vabariigi ajal oli Kohal ka Villavabrik (koos kangakudumisega), mis asus jahuveski vastaskaldal, hävinedes tulekahjus 1945. 1941.aastal perekond Jarbachi vara natsionaliseeriti ja perekond saadeti asumisele. Koha vesiveskis jahvatati jahu ka kolhoosi ajal. Olen lapsena hobuvankril koos isaga Koha veskis käinud. 1960.aastal lõpetas Koha vesiveski veeseadeldise lagunemise tõttu tegevuse, jahvatamise aparatuur paigutati ümber Kasti keskusse.

Kinnita kõrts asus juba Valgu mõisa piirialal. Seoses eelkõige Järgküla kõrtsi kohta materjali otsimisega olen samas siia kirjutanud ka oma teadmisi kodukoha kohapärimuse kohta.

Kohe Märjamaalt tulles Kasti nõmmes vanamaanteekurvis (pildil) asus Nõmme kõrts, mille talliosa on tänaseni säilinud. Pildistasin järelejäänud hoonet 2017.aasta oktoobris ja avastasin paekiviseinas kaks kohtkindlat geodeetilist kõrgusmärki seinareeperit, paigutatud 1619 ja 1886. Kasti küla on kirjalikes allikates mainitud 1310, Kasti mõisa 1488. Mõisale eelnevalt oli asukohas Vasallilinnus. Võib oletada, et mõisnik ehitas Kasti nõmme hoone, kus jahihooaegadel halva ilma korral varjul olla ja hiljem tegi sinna kõrtsi. Peale Nõmme kõrtsi sulgemist, kasutati hoonet elamuna. Nõmme kõrtsihoones elas Arnold Andressoo, Haimre Noorahva Ühingu esimees ja Haimre rahvamaja igakülgses tegevuses osaleja. Peale sõda kuulus hoone Metskonnale ja majas elas metsavaht koos perega. Viimasena elas endises kõrtsihoones metsavahina töötanud Julius Ong koos perega ja siis metsavahi ametit jätkanud poeg Edgar perega. Edgari pere kolib uude kõrvale ehitatud majja 1978.aastal. Eelnevalt oli toimunud Märjamaa – Valgu maantee sirgendamine kõrtsi tagant metsast. Kõrtsihoones elamiseks ei antud enam luba ja kasutult seisnud ruumid hävinesid.

Taoline talumaja tüüpi ehitisi oli ka Järgküla kõrts. Kauges ajahõlmas täitsid kõrtsid hobupostijaamade ülesandeid, nii ka Järgküla kõrts. Kasti algkooli aegu (1876 - 1932) asus hoone vasakpoolses osas telegraaf. Sõjajärgsedel aastatel sõitis postivedaja hobuveokiga ja peatus külmadel talvedel rahvamajas. 1960. alates oli Postkontor (+telefonikabiin) rahvamaja vasakpoolses osas hiljem sidejaoskond (ilma telefonikabiiniga), kolides enne tegevuse lõpetamist Kasti keskusse.

Järgküla kõrtsi viimane kõrtsmik Jaan Lemberk lasti (Kasi vallaelanike nimekirja; 1869-1875;) EAA.1034.1.1) lahti kõrtsmiku kohalt 1870. aastal, kui Järgküla kõrts suleti. Kõrtsmik perega elas hoones edasi. Kõrtsmikud olid mõisa heaks töötavad maata mehed. Kasti mõisa krahv Paul von Sievers otsustas koolihoone ehitada Järgküla kõrtsi asemele. Endine kõrtsihoone oli alles elamiskõlbulik ja elanike tarvis laseb mõisnik kõrval asuvale maatükile ehitada renditalu. Tol ajal olid veel talud mõisalt välja ostmata ja kuulusid mõisale. 1875.aastal lammutatakse Järgküla kõrtsi puitosa lahti ja saadud materjal kasutatakse Kõrtsu talumaja ehitamiseks. Kõrtsi talliosa paekiviseinad jäävad alles ja jätkuna laotakse paekivist kogu koolihoone. 2001.aasta rahvamaja välisel renoveerimisel lammutati hoone vasakpoolne osa, kunagise kõrtsi talliosa seinamüürideni. Tagumine paekivist laotud sein vajab sirgendamist ja kõrguse osas uuendamist. Vundamendist ei saa rääkida, sest paekivimüüri alla paigaldatud suur raudkivi on aastakümnetega üles kerkinud ja surub end seina alt välja.

3

1. K. 1. 130

Verzeichniß

sämmtlicher ein für allemal festgestellten

Frugberechtigungen

des flachen Landes
in Ostland.

(All. Kaiser. Verordnung vom 1857. L. 1. 51141. Anmerkung)

Wozu die Absjamsverordn. vom 1857.
S. 1. 126. vom J. 1857.

Eastl. No. 1
MILNK Ajaalo No. 1
F. 1. 154. No. 1 416

Mississippi Mississippi

✓

Dist.

1857
1858
1859

Henry
for Kings College

Samuel King

Henry for Kings College for Benjamin King
Mississippi 1857. Miss 1858

Henry

6. Florida

- X Florida
- X Florida
- X Florida
- X Florida
- X Florida

Florida

4. Alabama

- X Alabama
- X Alabama
- X Alabama

Alabama

4. Virginia

- X Virginia
- X Virginia
- X Virginia

Virginia

6. Maryland

- X Maryland
- X Maryland

Maryland

5. Delaware

- X Delaware
- X Delaware

Delaware

5. North

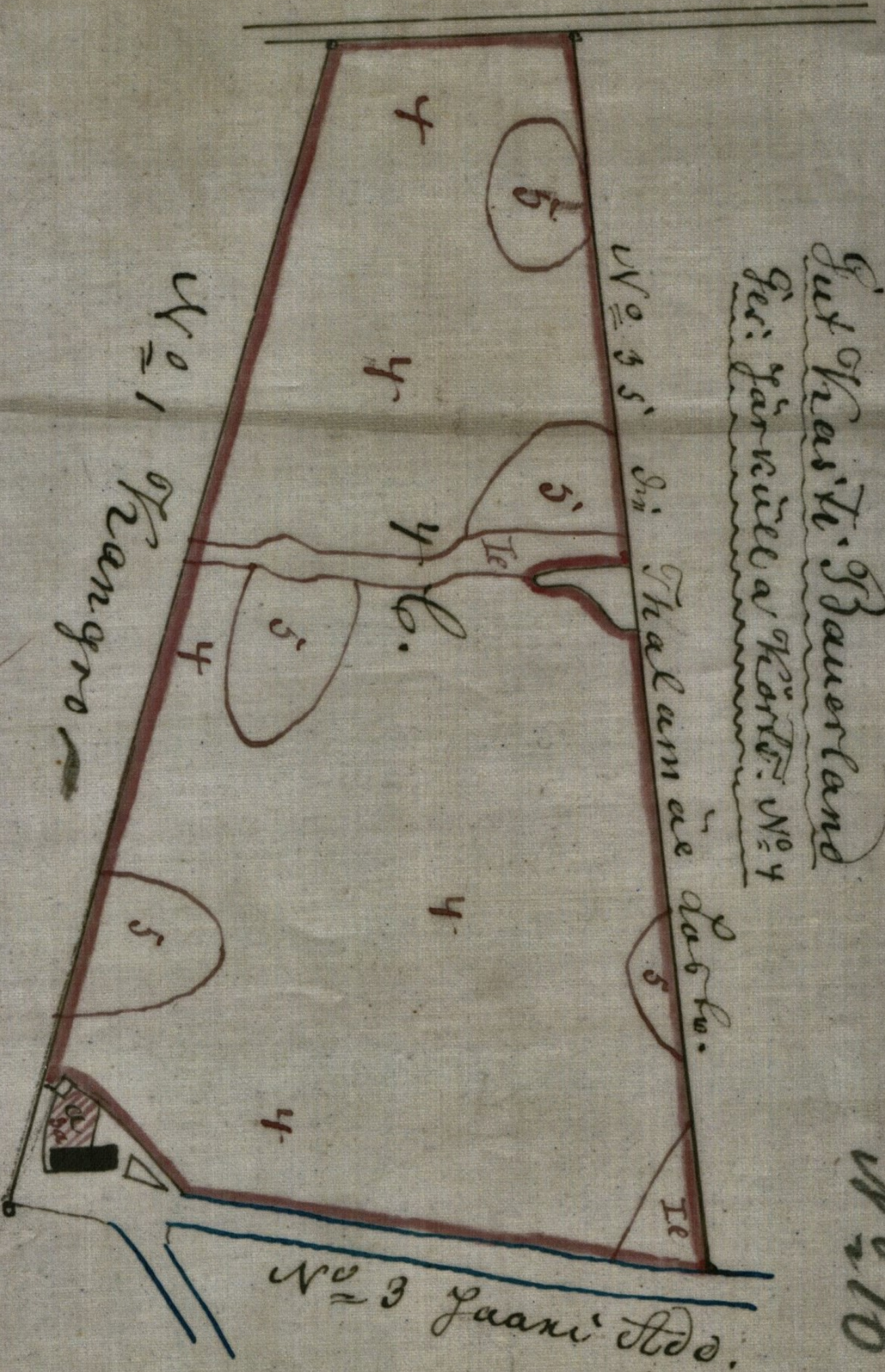
- X North
- X North
- X North
- X North

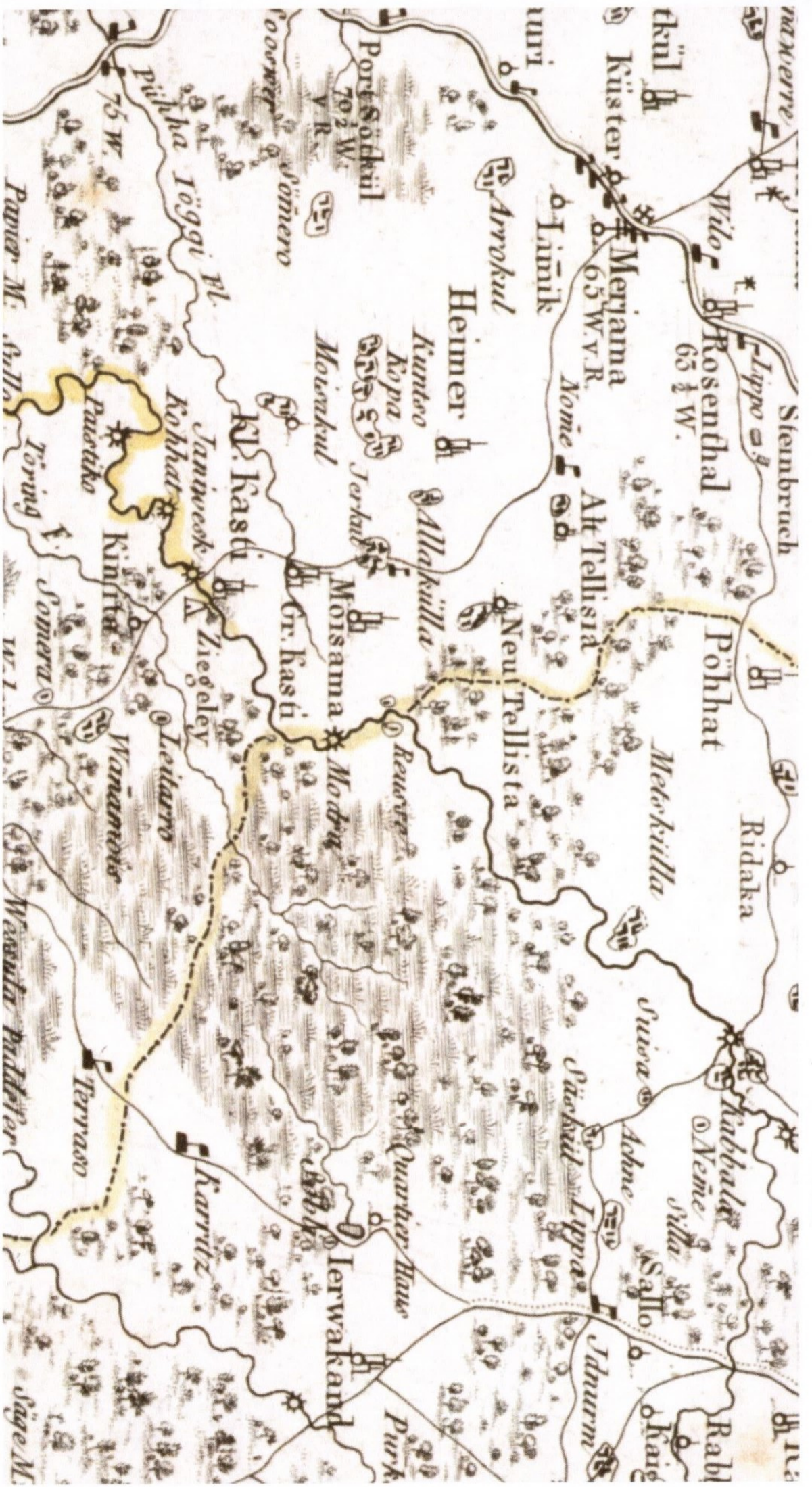
North

X Virginia

Gett Krasit: Bauerland
Sei: Järnålla Kart: No 4

No 10

1896. a. Mellan atlast kartan merien osaa.

Pildil Nõmme kõrtsi talliosa seinas on näha kaks seinareeperit (2017.a.)

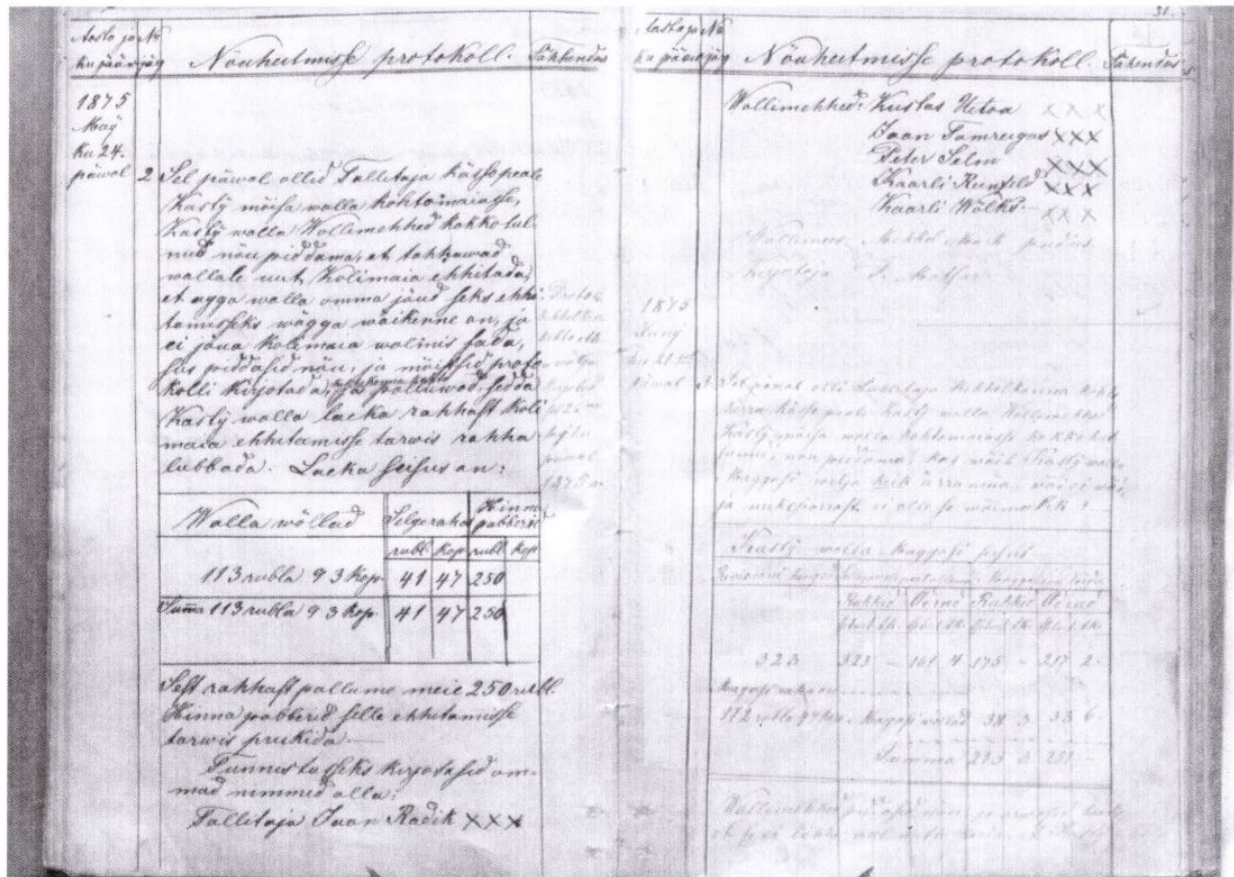
Pildil Nõmme kõrtsi talliosas allpool asuv 1619 seinareeper (2017.a.)

Pildil Nõmme kõrtsi talliosas kõrgemal asuv 1886 seinareeper (2017.a.)

Kõrtsihoonest on jäänud ka massiivne korstnajalg Kasti alkooli hoonele ja ka hiljem rahvamajale, mis praegugi olemas. Korstnajalg oli kasutusel kuni rahvamajja ehitati 2005.aastal keskküte ja ahjud lõhuti välja. Kõrtsitoad asetsesid rahvamaja parempoolses osas ja talliosa vasakul pool. Rahvamaja lõplikul ehitamisel täideti jätkuvalt hoone vasakpoolse osa põrandaaluseid, kuhu ehitati ühiskondlikud ruumid (peale sõda Alaküla RSN TK, siis postkontor) ja elamiseks korterid.

Näidis Kasti valla volikogu protokollid; 1869 – 1882; EAA.1034.1.1. 1875 Maikuu 24. päeval koostatud Nõuheitmise protokoll kõneleb Kasti alkooli ehitamiseks raha saamisest. Protokolle lugedes selgus, et Tallitaja (Vallavanem) ja Vollimehhed (5 volimeest) valitakse detsembrikuu kokkusaamisel järgmiseks aastaks. Selleks kutsuti kokku kõik rentnikud. 1875.aastal on Kasti valla Tallitajaks Jaan Radik, Liiva renditalu peremees. Lugejale teadmiseks kui kohaliku kogukonna järjepidevust silmas pidada on Jaan Radik Agu Raadiku (Haimre külavanem) vanavanaisa. Vallakirjutaja oli kirjaoskaja, nii Tallitaja kui Vollimehhed tegid allkirja asemel kolm risti. Kirjutaja lahkumisel otsiti ametisse uus kirjaoskaja inimene.

Kõrtsu renditalu saab Jaan Lembergi poja Jürri nimele. Perekonnanimi Lemberk on kaardil kirjas Tamberg. Perekonnanimede muutumine tolle aja kirjaõppimise ajal on tavaline. Eestistamise ajal saab Tambergist Tammemaa, mis lõpetab Kõrtsu talu elanike (lastetuse tõttu) perekonnaliini järjepidevuse. Hiljem on vahetunud omanik aga Kõrtsu talu on olemas tänaseni.

Näidis Kasti valla volikogu protokollid; 1869 – 1882; EAA.1034.1.1. 1875 Maikuu 24. päeval koostatud Nõuheitmise protokoll kõneleb Kasti alkooli ehitamiseks raha saamisest. Protokolle lugedes selgus, et Tallitaja (Vallavanem) ja Vollimehhed (5 volimeest) valitakse detsembrikuu kokkusaamisel järgmiseks aastaks. Selleks kutsuti kokku kõik rentnikud. 1875.aastal on Kasti valla Tallitajaks Jaan Radik, Liiva renditalu peremees. Lugejale teadmiseks kui kohaliku kogukonna järjepidevust silmas pidada on Jaan Radik Agu Raadiku (Haimre külavanem) vanavanaisa. Vallakirjutaja oli kirjaoskaja, nii Tallitaja kui Vollimehhed tegid allkirja asemel kolm risti. Kirjutaja lahkumisel otsiti ametisse uus kirjaoskaja inimene.

Pildil fragment 19.saj. II poole Kasti mõisa kaardist.
Schulhaus-kool (sinine) kaardil kõrtsi asemel.

. 1876. aasta sügisel jätkab Järgküla kõrtsi asemele ehitatud paekivihoones Kasti algkool kuni uue koolihoone valmimiseni 1932. Tühjaks jäänud hoone saab Haimre Noorrahva Ühingule, kes pingutasid selle nimel, et kohalik kogukond saaks ajastule vastava rahvamaja. 24.veebruarist 1937 avati ehitusprojekti järgi ümberehitatud hoones Kasti rahvamaja. Kohapärimuse seisukohalt on asukoht teenindanud siinset kogukonda aastasadu, talletades igavikulisse mällu jätkuvalt ka tänaseid tegemisi.

Kokkuvõtvalt võib öelda, et Haimre rahvamaja oma asukohaga osutub kultuurinähtuseks, kus pärandkultuuris põimuvad materiaalne ja vaimne üheks tervikuks, moodustades minevikust pärit erinevad ehitised ühel asukohal. 17.sajandil asus Jörcki küla põldude keskel pühapaik – hiieküngas, millele järkjärgult ehitati ühiseid huve teeninud ehitised; 18. sajandil ehitati hiiekünkale kõrts, 19. sajandil ehitati Jerküla kõrtsi asemele Kasti algkooli hoone, 20. sajandil ehitati Järgkülas Kasti algkoolist Kasti-Haimre rahvamaja ja 21. sajandil renoveeriti endises Järgkülas, nüüdses Moka külas, Haimre rahvamaja. Esmapilgul tunduvad saadud teadmised kohapärimuse seisukohalt inimtegevusega seotult eriotstarbelisteks ehitisteks nagu kirjapildis sajandite jooksul muutuv külanimigi. Kuid asukohal erinevatel aegadel toimunud lahti mõtestades avaneb huvilisele kogukonna ajalooa seonduv pärandkultuur. Kohapärimuse uurimise tulemusena, avaneb läbilõige endisaegsest ja kaasaegsest kogukonnale toimivast asukohast, seoses muutustega ühiskondlikus ja majanduslikus elus.

Kui Eesti Vabariigi ajal ehitati ja avati Kasti rahvamaja (nimi Haimre alates 1945), siis taastatud Eesti Vabariik lõpetas rahvamaja tegevuse 1994. Neli aastat suletud hoone avas ukseid tänu kohaliku kogukonna soovile 1998. Suletud ja kütmata hoone oli lagunemas, osaliselt laed alla langenud, tänaseks ehk alles varemed. Nüüd võime öelda, et rahvamaja taasavamine päästis kogukonnale endalegi teadmata „kohapärimuspärlit“. Jääb vaid loota, et olemasoleva nimel tehtud pingutused leiaksid hoidmist ja asukoha järjepidevus ei katkeks mõtlematute otsuste tagajärjel. Pärimusaasta ja Eesti Vabariik 100 puhul teeme asukohale kingituse ja püstitame rahvamaja katuseharjale Tuulelipu, mille tipus on kukk ja tuulesuuna näidiklippu jäädvustatud esimese hoone Järgküla kõrtsi ehitusaasta **1783**. Tuulelipp valmib kogukonna annetuste abil ja kõneleb möödujale kohapärimusest.

Uurimuste põhjal võiks kõrtsi algusaastaks arvata 1783. Kõrts ehitati Kasti-Märjamaa, Mõisamaa-Haimre teede ristumiskohta. Eelnevalt oli selle kohapeal hiieküngas.

Väljavõte Eesti Rahvusraamatukogu kaardikogust.

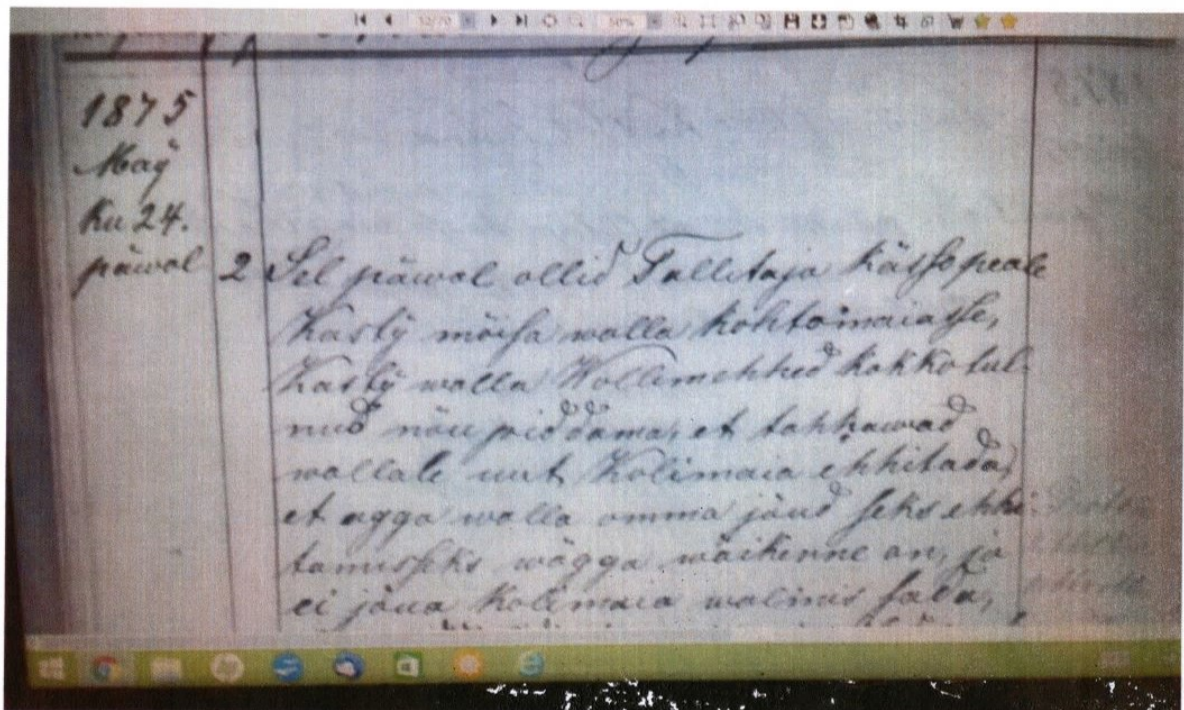
L.A.Mellini 1796 aastal ilmunud Liivimaa atlasest

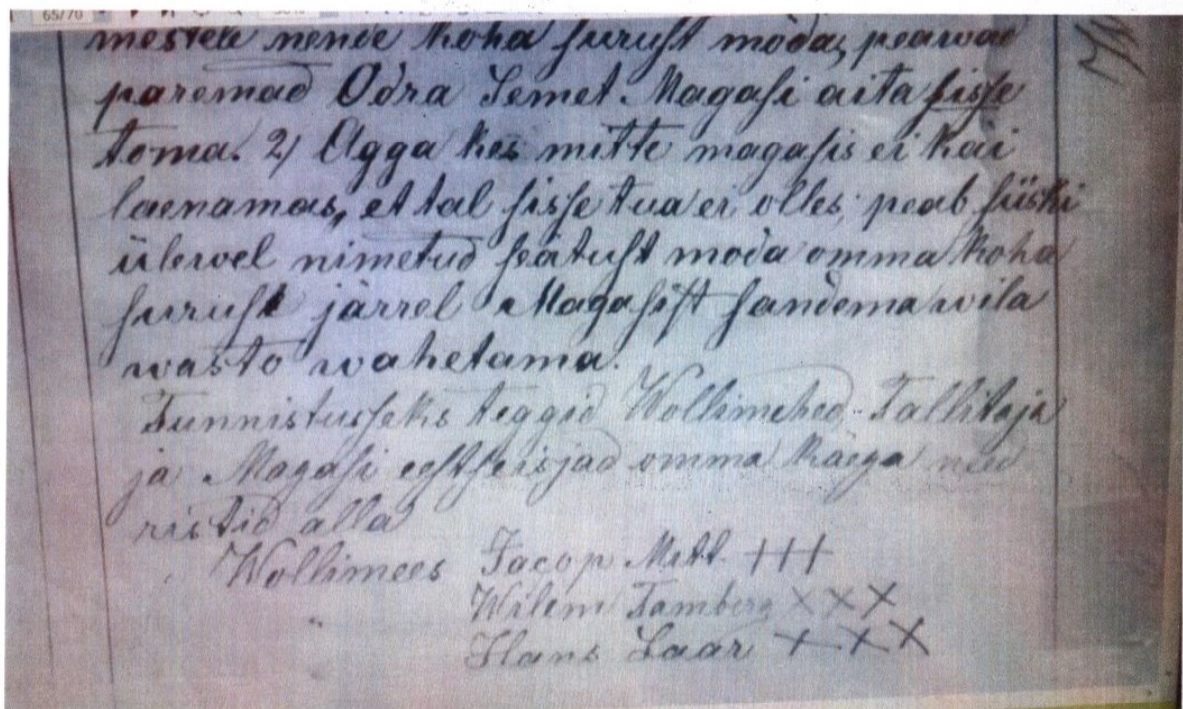
2. Sinise täpiga märgitud Vana- ja Uus- Kasti mõisale kuuluvad kõrtsid.

Pendi Märjamaal, Nõme, Jerkul, Janiweski, Kohhat, Kinita. Kasti mõisa kõrtsid 18. – 19. sajandil.

Kasti Valla volikogu protokollid 1869-1882; EAA.1034.1.1;

Pildil olevalt protokollist saab lugeda, et 24. mail 1875.a. oli volikogul päevakorras Kasti koolimaja ehitamine. Kasti kõrts kirjade järgi suleti 1870. aastal. Koolimaja ehitamise eel võeti veel elamiskõlbulik hoone lahti ja kasutati materjal Kõrtsu talumaja ehitamiseks.

Alloleval kaardil kõrtsi asemel on koolimaja. Kõrtsu talu maad jäävad kohe kõrvale, kuhu asusid elama vanas kõrtsihoones elanud perekond. Kõrtsu talu on olemas tänaseni.

EAA.3724.4.567. leht 1; 19.saj.II pool Kasti mõisa kaardist. Pildil Järküla kõrtsi asemele ehitatud Kasti algkool.

Kasti algkool alustas õppetööd 13. oktoobril 1876.